

OCHRONA ZABYTKOWYCH RUIN - PROBLEMY BADAWCZE I PROJEKTOWE NA PRZYKŁADZIE ZAMKU W SOCHACZEWIE

*Protection of historical ruins - research and project problems
on the example of the castle in Sochaczew*

*Maria Brykowska**

SUMMARY: Historical research on the castles' ruins and then conservation works, is a complex and multi-stage process. In connection with the threat of the disaster of the ruins of the castle in Sochaczew, the Research Group on the Polish Middle Ages, in 1966 made comprehensive research (historical, architectural, archaeological and technical). The research was carried out by: art historian Izabella Galicka, archaeologist Jerzy Piniński and architect Maria Brykowska (head).

It was found: The level of use and burning of the castle (13th c. - 7.0 m), relics of the Gothic castle (mid-14th c.) and the castle built by the starost Stanisław Radziejowski (before 1630) were established. In 1967, arch. M. Brykowska made a conservation project for permanent protection of the ruins (not implemented), and arch. J. Skrzypczyk - a conceptual design of the castle hill surrounding (completed). All work was consulted by prof. Jan Zachwatowicz.

In 1975-77, the research in the northern part of the castle was performed by Jerzy Gula, and

in the years 2006-2007 the team led by Leszek Kajzer - in the southern and eastern part; a gate building from the times of the starost Krzysztof Szydłowiecki was discovered and, according to sources from the 16th century, other houses were described. Research from 2011-2013 constituted the basis of EU subsidies for the implementation of a new project for tourism purposes and securing ruins, under the supervision of the architect Cezary Głuszek; the surroundings of the hill were also ordered in reference to the concept from 1967.

Conclusions from the work at the castle in Sochaczew regarding the organization and methods of research and scientific interpretations of discoveries and design - to protect the value of the historic ruins with the area - formed the basis for proposals for changes to the 'Charter of historical ruins'.

KEYWORDS: Sochaczew, castle ruins, historical research, conservation project

Wprowadzenie

Włączając się do dyskusji - w niniejszym artykule pragnę przedstawić przede wszystkim własne doświadczenia nt. organizacji i metody badań ruin zamków, oraz opracowania wniosków naukowych i projektu stałego zabezpieczenia ruin wraz z zagospodarowaniem otoczenia, z zachowaniem wartości historycznych, architektoniczno-przestrzennych i krajobrazowych.

Poza tegoroczną i wieloma wcześniejszymi ogólnopolskimi konferencjami poświęconymi

* Prof Arch Maria Brykowska, Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology
<https://orcid.org/0000-0002-5877-2017>

metodzie i przeglądowi konserwacji ruin zamków, w 2006 r. odbyła się sesja naukowa poświęcona jednemu zespołowi – ruinom zamku w Sochaczewie, gdzie zaprezentowano dotychczasowe wyniki badań na Wzgórzu Zamkowym, aktualne zagrożenia konstrukcyjne terenu i murów oraz pierwszy projekt konserwacji ruin i zagospodarowania otoczenia, wykonany w Zakładzie Architektury Polskiej WA PW. Przy okazji był też prezentowany pomysł rekonstrukcji zamku, który spotkał się z ostrą krytyką zebranych¹.

Sesja stanowiła impuls, do kontynuacji badań na zamku przez kolejne pokolenie archeologów. Ostatecznie w latach 2012-2013 zrealizowano zgodnie ze współczesną wiedzą i techniką, stałe zabezpieczenie ruin zamku i zagospodarowania otoczenia dla celów turystycznych; prace wykonano z funduszy unijnych pod nadzorem konserwatorskim Cezarego Głuszka, z Zakładu Konserwacji Zabytków na Wydziale Architektury PW².

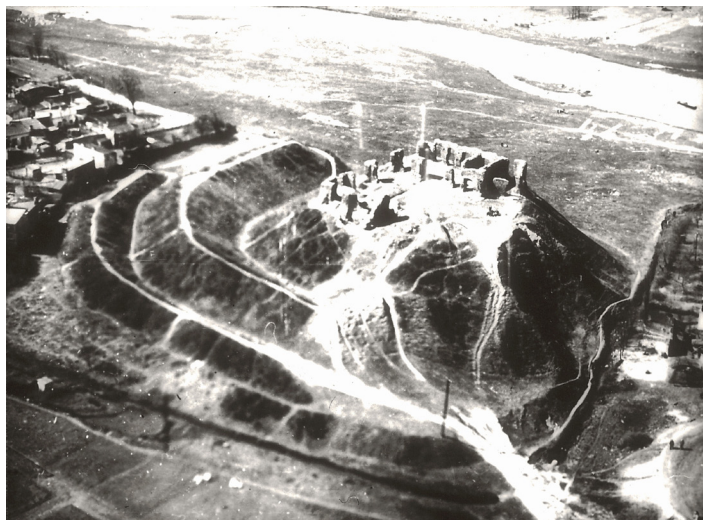
Zespół zamkowy w Sochaczewie - stan badań

Ruiny zamku w Sochaczewie położone są na krawędzi skarpy nad rzeką Bzurą, na południe od miasta lokacyjnego założonego wzdłuż rzeki i traktu między Kaliszem a Wyszogrodem do Płocka i Prus, w miejscu skrzyżowania ze szlakiem z Rusi do Poznania. Tzw. Góra Zamkowa otoczona była podwójnymi wałami i fosami od strony południowej i częściowo wschodniej, natomiast od strony północnej oddzielona głębokim parowem niegdyś ze strugą Czerwonki (Ryc.1). Zachowane dziś reliktury murów ceglanych nie mają cech budowli obronnej; nie budziły też wcześniej szczególnego zainteresowania, o czym świadczy skromna ikonografia przedstawiająca zamek po zniszczeniu, w stanie zbliżonym do dzisiejszego: widok Kazimierza Stronczyńskiego (1851) i rysunek Jana Olszewskiego (1901). W 1938 r. rysunkową rekonstrukcję zamku na podstawie materiałów archiwalnych wykonał Jan Gumowski³.

¹ Konferencja Naukowa „Ruiny zamku w Sochaczewie i co dalej...”, zorganizowana przez Urząd Miejski w Sochaczewie i Woj. Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie, 26. X. 2006 r. (Referaty: J. Kajzer, M. Brykowska, R. Kunkel, K. Kamiński, M. Hryniewicki). Materiały z sesji nie zostały opublikowane.

² *Ruiny zamku po pracach konserwatorskich* – fotorelacja: <https://e-sochaczew.pl/n/ruiny-zamku-ppracach/39627> (10.11.2013).

³ J. Jaworska, *Widoki Mazowsza. Materiały ikonograficzne w malarstwie, rysunku, grafice*, „Rocznik Muzeum Narodowego”, VIII, 1964, s. 337-339: „Ruiny zamku w Sochaczewie”, rys. J. Olszewskiego, 1901, (zb. MNW, Rys. Pol. 8945/30, w: „Ziemia” 1901; akwarela K. Stronczyńskiego „Zwaliska zamku w Sochaczewie”, 1851, w: *Widoki zabytków starożytności* [...], t. III, tabl. 16 (zb. GR BUW). Rekonstrukcja zamku w Sochaczewie pochodzi ze zbiorów rysunków zamków i warowni w stanie przed najazdem szwedzkim, wykonanych z inicjatywy Ministerstwa Spraw Wojskowych – obecnie w zb. Muzeum Wojska Polskiego.

Ryc. 1 Sochaczew, ruiny zamku. Widok ogólny od strony wschodniej. Zdjęcie lotnicze z okresu międzywojennego. Materiały ZBnPS UW i PW, 1966, zb. ZAP WA PW

Pierwsze naukowe zainteresowanie ruinami zamku w Sochaczewie potwierdzają materiały Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z 1909 r.: fotografie i plan murów wykonał Jarosław Wojciechowski⁴.

Kiedy podczas I wojny światowej zniszczeniu uległa zabudowa miasta i zamek (mury, wały i fosy) - zabytkami w Sochaczewie zainteresował się w 1929 r. Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, co potwierdzają publikacje - Bohdana Guerquina i Adama Kuncewicza⁵. Następnie w sprawie zamku powołana została Komisja Konserwatorska, która miała na celu: "zabezpieczenie ruin od dalszego rozkładu, uporządkowanie przedzamcza i nadanie całemu terytorium zamkowemu estetycznego wyglądu"; wiadomo, że w latach 1935-1936, odgruzowano dziedziniec (znajdując kafle i progi z piaskowca) oraz prowadzono prace konserwatorskie przy wieży wschodniej i murze północnym skrzydła zachodniego⁶. Impulsem do podjęcia kolejnych prac na Górze Zamkowej było obsunięcie się w 1956 r. zachodniej skarpy od strony rzeki Bzury. Wykonane wówczas ratownicze prace archeologiczne przez R. Dukwicza w ramach programu badań nad Początkami Państwa Polskiego, ujawniły wczesnośredniowieczny

⁴ Materiały TOnZP w zb. IS PAN, zebrała dla ZBnPS Izabela Galicka w 1966 r. a ich reprodukcje wykonał Edward Buczek. Pierwszy pomiar ruin zamku: J. Wojciechowski, 1909r., Rutkowski Henryk, *Rozwój przestrzenny Sochaczewa od XIII do XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Sochaczewa i Ziemi Sochaczewskiej*, Warszawa 1970, il. 2.

⁵ B. Guerquin, *Sochaczew*, „*Ziemia*”, XIV, 1929, nr 3, s. 2; [Kuncewicz Adam], *Plany przeglądowe miast polskich*, ZAP, Warszawa 1929, s. 27, tabl. LXXIII; poza tym w zb. ZAP znajduje się odbitka planu m. Sochaczewa z 1916 r. z MRP oraz kopia projektu regulacji m. Sochaczewa z 1916-1917. Najstarszy plan miasta z 1818 r. publikuje: Rutkowski H., *Rozwój...*, il. 9.

⁶ B. Markiewicz, *Z dziejów zamku sochaczewskiego*, „*Kurier literacko-naukowy*” 1936, nr 34, s. 536-537 (dodatek do IKC nr 235).

wał(?) grodziska, ale prac zabezpieczających na stoku nie wykonano⁷.

Ciągle aktualne było zatem powstrzymanie osuwania się skarpy ziemnej i katastrofy ruin zamku. W 1966 roku Zespół badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW podjął decyzję o wykonaniu kompleksowych badań i prac konserwatorskich na Górze Zamkowej. Inicjatorem tych prac był profesor Jan Zachwatowicz, zastępca prezesa Zespołu, a jednocześnie kierownik Katedry Architektury Polskiej na Wydziale Architektury PW, który znał problematykę zamku i miasta Sochaczewa i pełnił konsultacje nad badaniami oraz wykonanymi w ZAP projektami⁸. Niestety, z niezależnych przyczyn nie został zrealizowany pełny program badań i opracowań, a projekt tylko częściowo doczekał się realizacji. Od 1966 r. całością prac kierowała i wykonała badania architektoniczne – architekt Maria Brykowska, pracownik Zakładu Architektury Polskiej na WA PW, a badania archeologiczne prowadził Jerzy Piniński; wyniki badań były publikowane tylko w skrócie w corocznych sprawozdaniach ZBNPŚ i na VI Konferencji (bez ilustracji)⁹. Obecnie przedstawiam wnioski z wykonanych prac i założeń do projektu, ze względu na stosowane wówczas metody badań i konserwacji ruin oraz możliwości krytycznej oceny własnych działań na podstawie późniejszych publikacji, m.in. z badań z lat 1975-1977, 2006-2007 i w świetle zrealizowanego w latach 2013-2013 nowego projektu¹⁰.

Prace wstępne i badania architektoniczne, nieniszczące

Zgodnie z zasadami wypracowanymi w ZBNPŚ UW i PW w badaniach archeologicznych i architektonicznych, w pracach na zamku w Sochaczewie uczestniczyli różni specjaliści. Program prac przed podjęciem badań w terenie, przewidywał:

1. zebranie materiałów archiwalnych – pisanych, kartograficznych i ikonograficznych

⁷ K. Musianowicz, *Ze studiów nad rozplanowaniem Sochaczewa przedlokacyjnego*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXVII (1962), s. 345-349 -autorka cytuje niepublikowane badania R. Jakimowicza (1927-1928) i R. Dukwicza (1956); por.: Antoniewicz Jerzy, *Początki osadnictwa w Sochaczewie*, [w:] *Dzieje Sochaczewa...*, s. 23-26, rys. 3.

⁸ Jan Zachwatowicz, *W stulecie urodzin*, opr. zb., red. A. Rottermund, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 2000, s. 134, 137.

⁹ M. Brykowska, J. Piniński, *Sprawozdanie z prac przeprowadzonych na zamku w Sochaczewie w 1966 roku*, [w:] *Sprawozdania z działalności Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW w roku 1966*, ZBNPŚ UW i PW, Warszawa 1968, s. 295-297; tamże: Piniński J., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku w Sochaczewie w 1966 roku*, s. 295-304; Brykowska M., *Badania architektoniczno-archeologiczne zamków w Sochaczewie, Ciechanowie i Odrzykoniu*, [w:] *Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW*, VI Konferencja Naukowa, Warszawa 1970, s. 31-44; niniejszy artykuł przedstawia wnioski z badań i projekty z 1966-1967 r. wg referatu na sesji w 2006 r., obecnie zaktualizowane.

¹⁰ J. Gula, R. Karasiewicz-Sczypiorski, *Zamek w Sochaczewie*, „Z Otchłani Wieków”, R: 57, 2002, nr 3-428-433; Kajzer Leszek, Olszacki Tomasz, *Mazowieckie zamki w Gostyninie i Sochaczewie na tle problematyki zamków starożytnych Krzysztofa Szydłowieckiego*, [w:] *Fundacje Krzysztofa Szydłowieckiego [...]*, red. W. Iwańczak, R. Kubicki, D. Kalina, UGĆmielów, Kielce-Ćmielów 2011, s. 57-61(przypis 38, 44, ryc. 2); por. przypis 2.

przez Izabellę Galicką, historyka sztuki w IS PAN¹¹;

2. wykonanie dokumentacji stanu istniejącego wraz z przygotowaniem terenu do dalszych prac badawczych „in situ”:

- pomiar sytuacyjno-wysokościowy i niwelację stabilizowaną na murach oraz siatkę arową, wykonał geodeta dr Jerzy Fellmann z Wydziału Geodezji i Kartografii PW¹²;

- inwentaryzację ruin w skali 1: 50, wykonali w ZAP studenci z Wydziału Architektury PW, w oparciu o w/w osnowę - niwelację i siatkę arową¹³.

Planowane prace terenowe pierwszy raz miały na celu systematyczne zbadanie ruin zamku: nieniszczące – badania zachowanych murów (w terenie i wg publikowanych źródeł) i niszczące – badania archeologiczne, odkrywające fundamenty, poziomy budowlane, użytkowe i destrukcji zamku, tj. pełną stratygrafię nawarstwień ziemnych.

Porównanie zachowanych murów z ich stanem na planie z 1909 r. nie wykazało większych różnic. Podobnie czytelny był układ, trójskrzydłowej, parterowej zabudowy jednotraktowej wokół dziedzińca. Mury zachowały się w wysokości jednej kondygnacji; otwory okienne i drzwiowe były rozmieszczone w zależności od rozplanowania wnętrza (systemem średniowiecznym). Wszystkie mury zewnętrzne i wewnętrzne były powiązane, a o ich budowie w jednym okresie świadczyło także jednolite oskarpowanie naroży budowli (zwieńczonych gzymsem/kształtką – Ryc. 2) i metoda nakrycia otworów okiennych i drzwiowych łukami odcinkowymi. Jedyny element wystroju wnętrza, zachował się w formie reliktów sklepienia kolebkowego z lunetami w skrzydle zachodnim. Ceglane mury w części nadziemnej wykonane zostały w jednakowej technice, w wątku nowożytnym – w układzie blokowym, główkowym bądź nie regularnym. Zachowane mury przypisywano w literaturze inicjatywie starosty Kazimierza Walewskiego (1789-1790), ale też wskazywano na możliwość ich wcześniejszej budowy¹⁴; tylko w kontekście badań źródłowych i archeologicznych można było określić datę ich budowy.

¹¹ I. Galicka, *Problematyka badań średniowiecznych zamków na Mazowszu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXV, 1965, nr 2, s. 109-118; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. X, Woj. warszawskie, red. I. Galicka i H. Sygietyńska, z. 24, Pow. sochaczewski, opr. I. Galicka, H. Sygietyńska i G. Kaczmarzyk, IS PAN, Warszawa 1973, s. 29-35.

¹² J. Fellmann, *Pomiary zamków obronnych w Polsce. Metody geodezyjne inwentaryzacji powierzchniowych*, *Sprawozdania ZBnPŚ UW i PW*, VI Konferencja Naukowa, Warszawa 1970, s. 76-81; por. Brykowska M., *Badania historyczno-architektoniczne do prac konserwatorskich*, [w:] *Badania architektoniczne. Historia i perspektywy rozwoju*, red. M. Arsztyński, M. Prarat, U. Schaaf, B. Zimnowoda-Krajewska, wyd. „Bernardinum” Sp. z o.o., Toruń 2015, s. 87-107, il. 1.

¹³ M. Brykowska, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Oficyna Wydawnicza PW, Warszawa 2003. Dokumentacja wykonana w ZBnPŚ UW i PW, została niegdyś podzielona (niesłusznie!) na – archeologiczną (która pozostała w zb. Katedry Archeologii Polskiej na WH UW) i na architektoniczną – przekazaną do zb. ZAP WA PW (plany geodezyjne, inwentaryzacja, badania architektoniczne, projekty, fotografie).

¹⁴ Większość badaczy datowała budowę zachowanych murów na lata 1789-1790, pomimo publikacji autorów badań w 1966 r. Por. przypis: 9.

Ryc. 2 Sochaczew, ruiny zamku. Skrzydło zachodnie, widok narożnika cokołu (z gzymsem).
Badania ZBnPŚ UW i PW. Fot. E. Buczek. 1966

Od techniki murów trójskrzydłowej budowli różnił się ceglano-kamienny mur północny skrzydła wschodniego z fragmentami lica ceglanego w wątku gotyckim, zachowany w poziomie gruntu, podobnie jak wschodni ryzalit – z widocznym od góry fundament z głazów narzutowych na planie kwadratu – który przez Jarosława Wojciechowskiego był interpretowany jako wieża¹⁵. Na nim zalegały nieregularne fragmenty „wnętrza” muru (*opus emplectum* - tj. powiązany zaprawą gruz kamiennie- ceglany) z fragmentami nowożytnego ceglanego lica, wypełniającego ukośnie naroża pomieszczenia (w części zachodniej), wrysowane na planie w 1909 r. we wnętrzu identyfikowanym z kaplicą, z zewnątrz ujętą pilastrami.

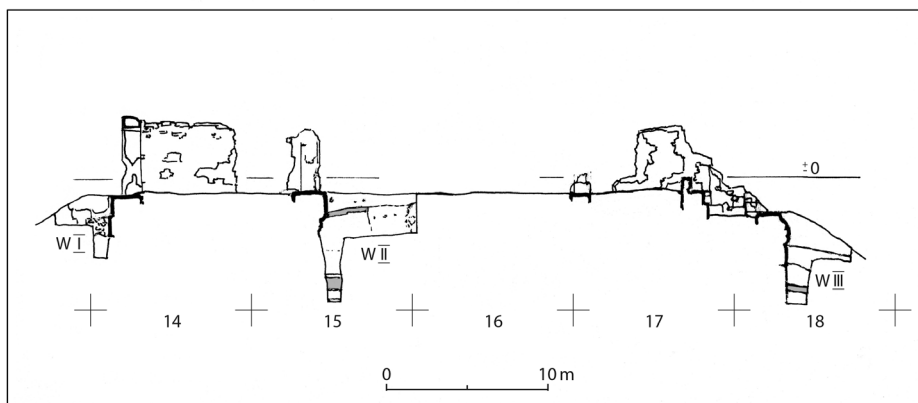
Luźne kamienie na północ od skrzydła wschodniego wskazywały na niezachowane dodatkowe pomieszczenie (bramę wymienianą w źródłach), natomiast zalegające na północnym stoku głazy narzutowe, były interpretowane jako relikty wieży północnej po katastrofie.

Badania archeologiczne ZBnPŚ UW i PW

Wstępne wnioski z badań archiwalnych i architektonicznych uzasadniły rozmieszczenie

¹⁵ Przypis 4; mur w wątku gotyckim, opisany został w terenie i według fotografii TOnZP z 1909 r. w materiałach ZBnPŚ (neg. IS PAN, nr 2844B).

trzech wykopów na wspólnej osi, wschód-zachód (Ryc. 3)¹⁶:

Ryc. 3 Sochaczew, przekrój przez Wzgórze Zamkowe, z wynikami badań archeologiczno-architektonicznych, ZBnPŚ UW i PW. Oprac. M. Brykowska, 1966

- W.I - na zewnątrz skrzydła zachodniego (do głęb. 485 cm -licząc od +0= 94,0 m n.p.m.); ze względu na osuwającą się skarpe, nie osiągnięto poziomu calca;
- W. II - na dziedzińcu, przy wschodnim murze skrzydła zachodniego (do głęb. 796 cm);
- W. III - na zewnątrz skrzydła wschodniego, przy fundamencie „wieży” (do głęb. 845 cm).

Dodatkowo wykonano też niewielkie odkrywki sondażowe w północnej i wschodniej części wzgórza oraz przy narożniku północno-wschodnim „wieży”, w sąsiedztwie domniemanego wjazdu na zamek od wschodu. We wszystkich wykopach górne warstwy kulturowe zawierały przemieszany materiał zabytkowy z okresu średniowiecza, nowożytności i współczesności, co pozwoliło je powiązać z odgruzowaniem terenu prowadzonym na zamku w latach 1935-1936; uniemożliwiło to bardziej precyzyjne udokumentowanie nowszych dziejów zamku oraz etapów rozbiórki murów.

Według Jerzego Pinińskiego –w wyniku badań archeologicznych i fundamentów w wykopach, odkryto trzy główne fazy przemian budowlanych zamku i terenu „Góry Zamkowej” (ale bez wyraźnych poziomów użytkowych, jak np. utwardzonych nawierzchni):

¹⁶ Wykopy zaplanowano zgodnie z metodyką badania grodów – jeden główny wykop przez całe stanowisko, który dostarczał pełne informacje o stratygrafii całego terenu; wykopy ze względu na ich niszczący charakter, miały ograniczać się do niezbędnego minimum; por. badania architektoniczne - M. Brykowska i archeologiczne – Janusz Kuczyński, pod kierunkiem Miłobędzkiego Adama: *Zamek w Pińczowie w świetle ostatnich badań*, [w:] *Sprawozdania...* 1963, s. 67-59; Miłobędzki A., *Zamek Oleśnickich w Pińczowie*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego, Materiały z sesji [...]*, red. L. Kajzer, ROŚi OŚK w Kielcach, Kielce 1997, s. 91-104.

- użytkowania i destrukcji grodu kasztelańskiego w XII-XIII w.;
- budowy gotyckiego zamku książęcego – ok. poł. XIV w.;
- budowy siedziby starosty sochaczewskiego – na początku XVII w.¹⁷.

Podsumowanie wstępnych wyników badań z 1966 r. –architektonicznych i archeologicznych, w świetle publikowanych źródeł¹⁸

1. Gród kasztelański

Potwierdzona została lokalizacja grodu nad rzeką Bzurą. Na warstwie humusowej barwy brunatno-szarej, odkryto ślady użytkowania grodu (W.II - poziom 720 cm i W. III - poziom ok. 740): duże ilości zbutwiałego drewna, szczątki organiczne i niewielka ilość ceramiki wczesnośredniowiecznej, pozwalającej na jego datowanie na XII-XIII w. Należy dodać, że w 1221 r. wymieniany jest gród jako stała siedziba kasztelana. Pierwotny poziom użytkowania grodu był niższy o około 7,0 m od współczesnego i odpowiadał poziomowi otaczającego terenu.

Powyżej zalegały warstwy z dużą ilością spalenizny oraz przepalonego piasku z polepą, kamienie, ułamki drewna - z ceramiką wczesnośredniowieczną (miąższość warstwy ok. 50 cm), które pochodziły zapewne z okresu spalenia grodu w 1282-1286 podczas najazdu Litwinów. Po tym wydarzeniu, wzgórze nie było zamieszkałe do poł. XIV w.¹⁹.

2. Zamek gotycki

W świetle źródeł pisanych istotne zmiany zachodzą w Sochaczewie w XIV w. W 1368 r. wystawiony został przez Siemowita III dokument potwierdzający wcześniejszą lokację miasta. Prawdopodobnie, w tym samym czasie, a więc około połowy XIV w., na miejscu zniszczonego grodu została rozpoczęta budowa zamku gotyckiego (poświadczonego w latach 1351- i 1355 r.). Faktem jest, że zamek musiał być ukończony w 1377 r., skoro to tu na zjeździe szlachty ogłoszono t. zw. „Statut Mazowiecki”, ale jego ówczesny układ przestrzenny nie jest znany; jak większość zamków gotyckich lokalizowanych na miejscu grodu miał zapewne nieregularny obwód.

¹⁷ J. Piniński, *Sprawozdanie...*, s. 297, 299, 301-303 (W. I-II-III); z licznych publikacji nt. historii zamku, por: Markiewicz B., *Z dziejów zamku...*, s. 537.

¹⁸ H. Gawarecki Wincenty, *Wiadomości historyczne o mieście Sochaczewie i przyległym mu zamku starożytnym*, [w:] *Pamiętnik historyczny płocki*, t. 2, Warszawa 1830, s. 72, 145-146; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. X, Warszawa 1988, s. 959-960; Guerquin B., *Sochaczew...*, s. 2; Hugo-Bader K., *Zabytki i ich ochrona w powiecie sochaczewskim – na tle dziejów pow. sochaczewskiego*, [w:] *Materiały monograficzne woj. warszawskiego*, t. 6. 1930, s. 42; 4. Markiewicz B., *Z dziejów zamku...*, s. 537.

¹⁹ W. II- w.19-16 z okresu użytkowania grodu, a w. 14-12 jego spalenia; przerwa w użytkowaniu –w. 11; W.-III, w. 12, z czasów użytkowania grodu w XIII w.: Piniński J., *Sprawozdanie...*, s. 399-302.

Lustracja z roku 1564 podaje tylko, że „zamek murowany, ale niedobry, na kopcu sypanym”²⁰.

Rzeczywiście, po uporządkowaniu spalonego grodu, badania archeologiczne potwierdziły wykonanie z gliny w kilku fazach czterometrowego nasypu, zawierającego na różnych poziomach niewielkie ilości ceramiki wczesno- i późnośredniowiecznej. W W. II- odkryto dwie fazy fundamentów z kamieni narzutowych na zaprawie wapiennej, dolny posadowiony na nasypie – z warstwa budowlaną równoległą (z fragmentami cegieł gotyckich(?) bez zaprawy); fundament górny kamienny – nadwieszony był nad dolnym o 10 cm.

Inaczej w wykopie III, gdzie dolna część fundamentu o podobnej technice wykazuje odchylenie od pionu, co wskazuje na budowę w wykopie wąsko przestrzennym, a dopiero podczas wtórnego odsłonięcia, „pokrycie” części kamieni zaprawą. Na podstawie ceramiki znajdowanej we wszystkich wykopach i warstwach niwelacyjnych, przyjętoda datowanie dolnej fazy fundamentu na połowę lub 2. poł. XIV w.²¹.

W części północnej wzgórza (zniszczonej przez rowy strzelecki), w wykopach sondażowych, po zdjęciu darni odsłonięto (ar 4- luźne kamienie), zapewne górną część szerokiej ławy fundamentowej muru obronnego zamku, wymagające dalszych badań. Dalej w kierunku zachodnim (ar 3) odkryto przedłużenie fundamentu, z odsadzką od strony wschodniej, a przy niej kanał ceglany (ar 2/3), wyprowadzający wodę na skarpę. Badania archeologiczne Jerzego Guli (1975-1977), potwierdziły relikty muru obwodowego i bramy na krawędzi skarpy północnej, od strony miasta²².

W 1476 r. zmienił się zasadniczo status miasta i zamku, kiedy po wcieleniu Ziemi Sochaczewskiej do Korony, Kazimierz Jagiellończyk potwierdził nadanie miastu prawa chełmińskiego, a zamek stał się stałą siedzibą starosty sochaczewskiego²³.

3. Zabudowa zamku w XVI w.

W trakcie badań ZBnPŚ nie wskazano faz budowy zamku z XVI w., a jedynie zanotowano w niektórych warstwach ceramikę późnośredniowieczną. Dopiero w 2010 r. podczas badań publikowanych źródeł nt. fundacji Szydłowieckich miałam okazję zapoznać się z zabudową zamku w XVI w.. Kiedy w latach 1498-1504 r. urząd starosty sprawował Jakub Szydłowiecki, zamek książęcy gotycki (według inwentarza w 1501 r.) - posiadał „mury zewnętrzne blankowane,

²⁰ Por. przypis 19. W referacie w 2006 r. uwzględniłam też nowsze publikacje: Rutkowski H., *Rozwój ...*, s. 27-48, oraz także: Pałucki Władysław, *Ziemia Sochaczewska w wiekach XIV-XVIII*, s. 49-57, 66-68; Guerquin B., *Zamki w Polsce*. Arkady, Warszawa 1974, s. 269; Kunkel Robert, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Wyd. DiG, Warszawa 2006, s. 127.

²¹ Nasypy zapewne pod zamek gotycki (W.-I, w. 3-5; W.-II, w. 10-7; W.-III, w. 11 - średniowieczna) oraz w. 9-6 – późnośredniowieczna: Piniński J., *Sprawozdanie...*, s. 299-303. Badania ekipy UŁ nie potwierdziły budowy skrzydła południowego w XVII w. na fundamencie zamku średniowiecznego: Kajzer Leszek, Andrzejewski Aleksander, *Zamek w Sochaczewie w świetle wyników badań archeologicznych*, mpis, 2006 (referat na sesji w Sochaczewie).

²² J. Piniński, *Sprawozdanie...*, s. 296; Gula J., Karasiewicz-Szypiorski R., *Zamek*, s. 428 nn.

²³ R. Kunkel, *Architektura...*, s. 10.

z cegły, zniszczone”, „gmachy wewnętrzne drewniane” i sklepioną izbę „gdzie księgi grodzkie i ziemskie chowano od 1476 r.”. Zamek „z trzech stron otoczony [był] podwójnymi wałami i fosą, z bramą zamkową, od strony miasta [tj. od północy] wielki dębowy most, nad przekopem, zwodzony ...”²⁴.

Krzysztof Szydłowiecki, jako starosta od 1508 r., odkupił starostwo na podstawie pozwolenia królewskiego z około 1519 r. (i użytkował do 1532 r.). Zapewne jemu można przypisać – np. naprawę murów, pomieszczeń mieszkalnych i kancelarii oraz urządzenie „kaplicy królewskiej” (co potwierdza wymieniony w lustracji z 1564 r. kapelan zamkowy), ale w 1570 r. dalej „zamek potrzebował niemałej naprawy”²⁵.

Znacznie więcej informacji na temat zamku w Sochaczewie m. in. z fundacji Krzysztofa Szydłowieckiego, uzyskali Leszek Kajzer i Tomasz Olszacki w badaniach archeologicznych (Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego z lat 2006-2007) i źródeł (niepublikowanych)²⁶. Odkryto wówczas dostawiony do zamkowego muru gotyckiego od strony wschodniej - budynek bramny z „gruntu wymurowany” (dwupiętrowy, w najwyższej kondygnacji z drewna, z trzema wnętrzami, w parterze z otworem drzwiowym w murze zachodnim na dziedziniec –furtą(?). Ponadto, autorzy według Lustracji z 1561 r. opisują w sąsiedztwie murowanej budowli domy drewniane –jak np. *dom stary, dom Królewski piętrowy, nowy dom Szydłowieckiego* (w północnej części dziedzińca), *stajnie i łaźnię* (nad rzeką).

Dopiero przedstawione tu w skrócie badania UŁ, dają wyobrażenie o zabudowie zamku w Sochaczewie w XVI w. Fundament południowej części budynku bramnego, odkryty został już w 1966 r. w W. III, zinterpretowany wówczas na podstawie publikacji, jako „wieża” (potwierdzoną w źródłach w1847 r.). Wyniki badań nie zmieniły wcześniejszych wniosków na temat kaplicy z XVI w., z „mensą ołtarzową” potwierdzoną w 1630 r. (podczas gdy dom starościński nie był jeszcze ukończony).

4. Zamek starościński w XVII i XVIII w.

Według Lustracji z 1599 roku: „zamek na kopcu okrągłym wokoło murowany, stary porysowany, w środku z drzewa budowany. Pod tym kopcem przykop i wał z trzech stron,

²⁴ Przygotowując referat w 2007 r. pt. „Fundacje Szydłowieckich – między gotykiem a renesansem” ([w:] *Fundacje...*, s. 29-48, 15 il.), miałam okazję zapoznać się z opisami zamku w XVI w. na podstawie drukowanych źródeł.

²⁵ J. Kieszkowski, Kanclerz K. Szydłowiecki. *Z dziejów kultury i sztuki zygmunto-wskich czasów*, Poznań 1912, s. 17, 286; *Lustracje województwa rawskiego w 1564 i 1570*, wyd. Kędzińska Zofia, Warszawa 1959; Pałucki W., *Ziemia Sochaczewska...*, s. 66-67 i przypisy 62 i 69 (m.in. ASK, oddz. I, ks nr 48, f. 18, 61-63, 120 – Lustracje: 1501, 1510, 1570); Rutkowski H., *Rozwój...*, s. 35, 39 (Lustracja 1564).

²⁶ L. Kajzer, T. Olszacki, *Mazowieckie zamki...*, s. 57-61- przedstawili wnioski z badań z lat 2006-2007 r. po odkryciu „budyńku bramnego” i Lustracji z XVI w. Na planie zamku (ryc.2) autorzy badań z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego w 2006-2007 r., wrysowali wykopy z 1966 r., mury odkryte przez J. Gulę i własne odkrycia - w tym budynek bramny (bez oddzielenia bramy z 2. ćw. XVI w. od muru gotyckiego).

a z czwartej rzeka Bzura. Do zamku jest most wielki dobry do wjechania”, a w Lustracji z roku 1602: „zamek stoi na górze, fundament tylko a ściany ma murowane i to mur porysowany. Do tego jeden sklep jest murowany górne gmachy wszystkie z drzewa budowane, [...] inne gmachy spustoszały i wielkiej potrzebują poprawy”²⁷.

Badania architektoniczne i archeologiczne jednoznacznie uzasadniły w 1966 r. rozbudowę zamku przez starostę Stanisława Radziejowskiego, na polecenie Zygmunta III, po 1608 r. Badania archeologiczne Jerzego Pinińskiego odkryły kolejną niwelację i podwyższenie terenu o 1,5 m, a po wybudowaniu fundamentu z niewielką odsadzką (W. I), wzmocnienie skarpy ziemnej drewnianą konstrukcją (słabo rozpoznaną) - od zachodu (słupami) i od strony wschodniej (poziomymi i ukośnymi belkami)²⁸.

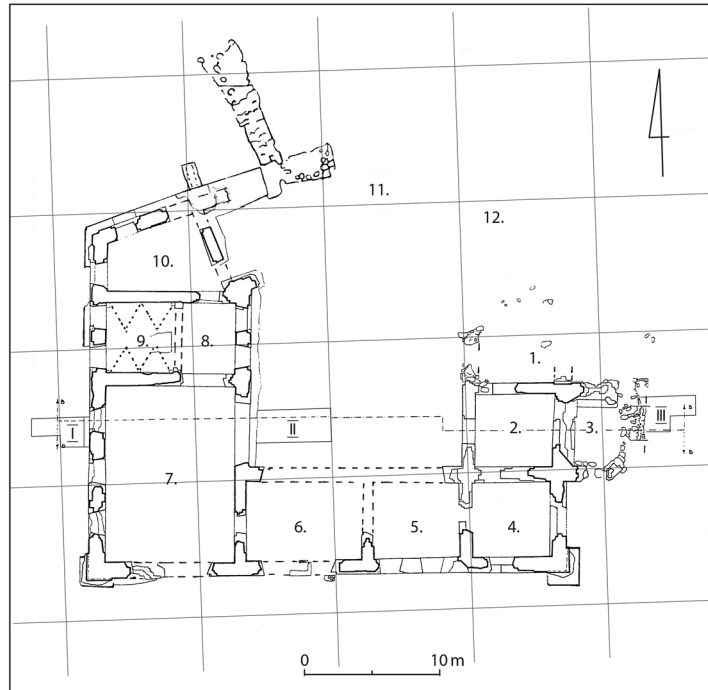
Ta ostatnia faza dominuje w zachowanych ruinach zamku – opisanego wyżej. Odkryty szeroki fundament skrzydła zachodniego w W, II, składał się w górnej części z mniejszych kamieni; na nim wybudowano znacznie węższe mury ceglane, co mogło być spowodowane albo zmianą koncepcji (np. projektowano piętrowy budynek) bądź dostosowując się do nasypowego niestabilnego gruntu zrealizowano dom parterowy. Do niedawna, mimo publikacji wniosków z badań w 1968 r., nie zwrócono uwagi, że zachowane mury ceglane dokładnie odpowiadające rozplanowaniu wewnątrz opisanym w inwentarzu w 1630 r. [Ryc. 4]²⁹:

„zamek nad rzeką Bzurą na górze, przez JWP JMP Stanisława Radziejowskiego, wojewodę łęczyckiego, starostę sochaczewskiego, nowo restaurowany albo raczej de nova radice wymurowany, jednak jeszcze nie skończony. W którym zamku, po lewej ręce wchodząc [to właśnie jeden z argumentów na tradycyjny wjazd do zamku od wschodu], jest sień niewielka, z tej sieni drzwi do kaplicy [2 okna i sedes na ołtarz z cegły]. Z tejże sieni pokój [2 okna], pieca nie masz tylko komin. Z tego pokoju drugi pokój [4 okna], 1 piec kaflowy. Z tego pokoju trzeci pokój [3 okna]. Z tego pokoju jest izba stołowa niemała [7 okien]. Z izby sień niewielka [1okno], z tej sieni sklep na chowanie srebra [okna 2]. Przy tym zamku wspomniany sklep dawny, a nad nim mieszkanie górne dla wrotnego z 2 izbami. Tuż przy zamku kuchnia stara drewniana z niej izdebka, mała [2 okna, piec]”. Część północna skrzydła zachodniego mogła być wyższa – i wykonana w konstrukcji z drewnianej, o czym świadczą w/w schody w pomieszczeniu narożnym (10). Okna były ujęte w kamienne obramienia, o czym świadczy opracowanie ościeży.

²⁷ K. Hugo-Bader *Zabytki...*, s. 43; Pałucki W., *Ziemia Sochaczewska...*s. 66-67 (Lustracja 1599); *Lustracja województwa rawskiego XVII wieku*, wyd. Z. Kędzierska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 5, 26 (Lustracja 1602).

²⁸ Zabezpieczenie skarpy ziemnej konstrukcją drewnianą w okresie nowożytnym zostało udokumentowane w W. III: Piniński J., *Sprawozdanie ...*, s. 297-298, 303-304.

²⁹ Por. przypis 9, oraz.: Markiewicz B., *Z dziejów zamku...*, s. 237; *Lustracja województwa rawskiego...*, s. 67; Barbasiewicz Maria, Radziejowskie Theatrum. *Dzieje rezydencji*, wyd. DPT, Radziejowice 2007, s. 27-32; Stanisław Radziejowski (1575-1637), dworzanin Zygmunta III, starosta sochaczewski, odziedziczył rezydencję renesansową; L. Kajzer przypuszczał, że pieniądze na budowę zamku w Sochaczewie, przeznaczył on na urządzenie pałacu. Por.: Kajzer Leszek, Kołodziejski Stanisław, Salm Jan, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001, s. 462-463.

Ryc. 4 Sochaczew, zamek. Plan ruin według inwentaryzacji ZAP, z oznaczeniem funkcji pomieszczeń zamku starosty sochaczewskiego Stanisława Radziejowskiego, według Lustracji z 1630 r.: 1. wejście do zamku; 2. sień; 3. kaplica; 4. 5. 6. pokoje; 7. izba stołowa; 8. sień niewielka; 9. sklep na srebra; 10. sień druga ze schodami; 11. sklep dawny, z piętrem; 12. kuchnia stara, drewniana. Opr. M. Brykowska, 1966

Datowanie tej fazy zamku dodatkowo potwierdza opracowanie naroży, jako oskarpowanego lica w nawiązaniu do elementów obronnych zamków nowożytnych, jak np. w Krupem (1602-1608) czy w Czemiernikach (1624)³⁰. Jednak w porównaniu do rodowej rezydencji Stanisława Radziejowskiego w Radziejowicach, architektura zamku w Sochaczewie była niezwykle skromna i dostosowana do funkcji siedziby starościńskiej.

Nieznany jest dokładnie poziom dziedzińca w XVII w., ale z pewnością był dostosowany do poziomego odsadzek i wylotu kanału ściekowego. Brak w inwentarzu wzmianki o wieżach, a jedyny piętrowy wolnostojący budynek mieścił mieszkanie wrotnego. Główny wjazd prowadził wówczas na zamek od strony wschodniej, przez drewniany most.

Trójskrzydłowy zamek został ograbiony i zniszczony podczas najazdy szwedzkiego w latach 1655-1657. W 1783 r. „zamek na wysokiej górze murowany, który przez długi czas był pusty, teraz przez [Kazimierza] Walewskiego, starostę grodu sochaczewskiego, zreperowany

³⁰ T. Augustynek *Wyniki dotychczasowych zamków w Krupem*, [w:] *Architektura historycznej Małopolski*, Materiały z sesji SHS [...]. Łańcut 1970, s. 49-59.

w potrzebnej części, gdzie kancelaryja i archiwum ksiąg grodzkich konserwuje się. Most także do niego przez tegoż na nowo wybudowany³¹. W świetle badań murów, odbudowa nie zmieniała XVII-wiecznego układu przestrzennego, ale był w latach 1789-1790 przeprowadzony remont – m.in. według badań obniżono łęki otworów w elewacji wschodniej. Niedługo potem zamek spaliły wojska pruskie podczas powstania kościuszkowskiego.

Proces niszczenia zamku rozpoczyna akt zniesienia i konfiskaty dóbr królewskich, kościelnych i starościńskich w 1796 r. Jeszcze stały wówczas dwie wieże, ale zamek stopniowo popadał w ruinę; w 1815 r. zawała się wieża z bramą „do zamku [gdzie] jest most wielki, dobry do wjechania, z poręczami. W bramie jest hakownic 9 i działko żelazne. Łażnia przy zamku”. Szczegółowa analiza topografii terenu, reliktyw muru (kamienie polne na stoku) i wykop sondażowy, pozwoliły hipotetycznie zlokalizować położenie murów i wieży od strony północnej, od przeprawy przez Bzurę - gdzie obok znajdowały się „[...] sochaczewskie księgi ziemskie i grodzkie przechowywane tu od 1476 roku”. W 1847 r. prowadziła do zamku „od wschodu brama z kamienia, obok była ośmiokątna baszta³²”.

Pierwszy projekt konserwatorski stałego zabezpieczenia ruin

Przeświadczenie o ochronie ruin i terenu dawnego zamku - stanowiło główną podstawę założeń do projektu konserwatorskiego stałego zabezpieczenia ruin i zagospodarowania otoczenia, który wykonała Maria Brykowska w ZAP w 1967r., według wniosków z badań i konsultacji profesora Jana Zachwatowicza. Mimo, że priorytetowe było wówczas konstrukcyjne zabezpieczenie osuwającej się zachodniej skarpy, wiadomo tylko, że jego projekt miał wykonać inżynier BG(?) – zapewne pod kierunkiem prof. Jerzego Teligi, nadzorującego wówczas w ZBnPŚ wszystkie prace konstrukcyjne.

Obecnie pragnę przedstawić skrót opisu projektu, który – pomimo braku wskazań techniczno-budowlanych, wskazywał już metodę konserwacji ruin do dziś sukcesywnie doskonalszą³³:

- celem projektu była ochrona jego najważniejszych historycznych wartości, zawartych w układzie przestrzennym i architekturze trójskrzydłowego domu wokół dziedzińca, a w miarę uzupełniania badań - średniowiecznego muru obronnego zamku, ewentualnie reliktyw wież i bram;

- należy uczytelnić w planie mury zewnętrzne i podziały wewnętrzne, a skrzydła mieszkalne wyróżnić nawierzchnią (np. drobny gruz przerośnięty trawą) od brukowanego

³¹ Zachowane mury zwykle błędnie przypisywane Kazimierzowi Walewskiemu i datowano na lata 1789-1790: Hugo-Bader K., *Zabytki...*, s. 42 (a za nim inni).

³² *Słownik geograficzny...*, s. 960; Hugo-Bader K., *Zabytki...*, s. 42 (cytuje F. M. Sobieszczańskiego –1847).

³³ W zb. ZAP znajduje się: Projekt konserwatorski zabezpieczenia ruin zamku 1:50 (14 rysunków) prezentowany na sesji w Sochaczewie w 2006 r. Brak projektu konstrukcyjnego zabezpieczenia skarpy, który był planowany już w roku 1957.

dziedzińca (w poziomie poniżej odsadzki z XVII w.);

- najważniejsze jest wzmocnienie struktury zachowanych murów, poprzez: uzupełnienie łęków nadokiennych i drzwiowych (bez zacierania ich dwóch faz budowy) oraz ceglanego lica cokołu zewnętrznego z gzymsem. Przy wymianie korony muru należy zachować sylwetę ruiny; stosować zaprawę wapienną;

- po uzupełniających badaniach archeologicznych należy wzmocnić i uczynić w planie gotycki mur obronny z wieżą i bramą(?) od północy i relikty murów wieży od wschodu – przywracając ceglane narożniki kaplicy według pomiaru z 1909 r.;

- skarpa zachodnia wymaga oddzielnego projektu konstrukcyjnego (wzmocnienie gruntu metodą palowania poprzedzone założeniem lekkiej płyty żelbetowej wzdłuż elewacji zachodniej, itp.);

- nowoprojektowane elementy: to schody (?) na skarpie ziemnej na Wzgórzu Zamkowe od wschodu i rekonstrukcja sklepienia w pomieszczeniu skrzydła zachodniego (z zadaszeniem).

- ze względu na stale postępujące zniszczenie murów i zapewne

w strukturze nasypu i skarpy, konieczne będzie podjęcie tymczasowego zabezpieczenia (ogrodzenie skarpy(?), podstemplowanie zarysowanych murów);

- ze względu na relikty wcześniejszych faz użytkowania terenu i starsze fundamenty bądź relikty konstrukcji drewnianych, wyklucza się lokalizowanie na terenie wzgórza, na skarpach, w fosie i na wałach, stałych budowli wymagających głębokich fundamentów lub zakłócających układ przestrzenny i historyczne nawarstwienie struktur ziemnych;

Uwaga: różne prace konserwatorskie murów i terenu, oznaczono graficznie na planszach (uzupełnienia murów, licowanie, testowanie, uzupełnienie skarpy ziemnej, wymiana cegieł w koronie murów, obecny i projektowany poziom dziedzińca i w planie budynków) .

Projekt stałego zabezpieczania ruin nie został realizowany, lecz udało się to wówczas na terenie innych zamków - w Polsce (w Ogrodzieńcu – zgodnie z projektem Andrzeja Gruszeckiego, częściowo w Bodzentynie - według projektu autorki) i w wielu zamkach na terenie Węgier, jak np. w Kisnana³⁴, do których nawiązała autorka.

Pierwszy projekt uporządkowania najbliższego otoczenia zamku

Zrealizowany projekt koncepcyjny „Otoczenia Wzgórza Zamkowego” arch. Jarosława Skrzypczyka (przy niewielkim udziale autorki i konsultacji prof. Jana Zachwatowicza) oparty został o projekt zagospodarowania terenów parkowych (architektów M. i R. Juraszyńskich)³⁵. Jego koncepcja przestrzenne polegała na „wyeksponowaniu zespołu zamkowego jako dominanty

³⁴ A. Gruszecki, *Konserwacja ruin w Anglii*, „*Ochrona Zabytków*” 19xx, z. 3-4, s. 227-242; Szmygin Bogusław, *Problem ruin w świetle współczesnej teorii i praktyki konserwatorskiej*, [w:] *Ruiny żywe...*, s. 89-98; tamże: Brykowska M., *Podsumowanie sympozjum „Ruiny żywa”*, s. 133-143.

³⁵ W zb. ZAP: projekt koncepcyjny otoczenia wzgórza - (plan i przekrój -1: 500). Wykonana z czasem muszla koncertowa a potem stała dekoracja sceny, nie były przewidziane w projekcie.

widokowej zarówno od strony miasta jak i od strony rzeki”. Dzięki temu „stanie się on elementem organizującym najbliższe otoczenie w nawiązaniu do istniejących warunków naturalnych i już urządzonych fragmentów terenu”.

Zaprojektowano ciągi piesze - od skweru przy ul. Staszica do t.zw. Baszty Tatarskiej (XVII-XIX w.?) oraz wzdłuż rzeki do przystani w nawiązaniu do jej historycznego przebiegu. Nie przewidziano zieleni wysokiej w rejonie wzgórza zamkowego. „W zakolu drogi zaprojektowano naturalny amfiteatr, dla którego zamek stanowiłby tło i atrakcję widokową”, gdy część usługową dla turystów i parking było lokalizowane w sąsiedztwie szosy warszawskiej.

Przewidziano też zakres wykonania prac ziemnych – uzupełnienie skarp wzgórza, uczytelnienie podwójnych wałów obronnych i fos (uczytelnionych w okresie międzywojennym, z mostkiem od strony miasta), wykonanie podejścia na zamek. Projekt w dużym stopniu został zrealizowany.

Nowy projekt zabezpieczenia ruin zamku wraz z otoczeniem zrealizowany w latach 2011-2013

Niniejszy temat pragnę jedynie zasygnalizować, bowiem jak wykazano , prace ZBnPŚ UW i PW tylko wstępnie udokumentowały dzieje budowlane zamku i doprowadziły do uporządkowania otoczeniu Wzgórza Zamkowego, gdy same ruiny nie doczekały się wówczas zabezpieczenia.

Było oczywiste, że badania należy kontynuować, a relikty zamku ratować przed katastrofą. Ale dopiero w latach 2006-2007 wykonano znaczące badania archeologiczne – opublikowane tylko w odniesieniu do wschodniej części zamku. Kontynuacji badań podjęli się inni archeolodzy z inicjatywy Stowarzyszenia „Nowy Zamek” (2011-2012), którzy dziś mają szerszą wiedzę na temat zabudowania wzgórza zamkowego. Ruiny – stojące na 7,0 m nasypie, zagrożone katastrofą mury ze skorodowaną zaprawą, ubywanie oryginalnej struktury i niszczenie terenu - wymagały pilnie zabezpieczenia konstrukcyjnego i konserwacji z wykorzystaniem współczesnych metod i technologii. Prace konstrukcyjne zabezpieczające wzgórze zamkowe i ruiny zrealizowano pod nadzorem konserwatorskim architekta Cezarego Gluszka, chroniąc ich najważniejsze wartości zabytkowe (Ryc. 5)³⁶.

³⁶ Panu dr hab. arch. Cezaremu Gluszkowi, winna jestem podziękowanie za wprowadzenie w problematykę zrealizowanego projektu zabezpieczenia ruin i terenu oraz za ilustrację.

Ryc. 5 Sochaczew, ruiny zamku po zabezpieczeniu murów i terenu dla celów turystycznych, pod nadzorem konserwatorskim Cezarego Głuszka. Widok od strony wschodniej. Fot. C. Głuszek 2013

Jednocześnie uporządkowano otoczenie zamku nawiązując do projektu z 1967r.: na miejscu zniszczonych drewnianych ławek amfiteatralnej widowni, wykonano nowe, na szczęście rezygnując ze stałej sceny przy wschodnim zboczu wzgórza zamkowego.

Wnioski

Od lat toczy się dyskusja nt. konserwacji zabytkowych ruin – i wydawać by się mogło, że temat został wyczerpany, a opracowana „Karta ochrony historycznych ruin” wraz z niezwykle szczegółową „Kartą zamku w ruinie” – wskazują właściwe metody postępowania³⁷. Mimo to, w praktyce często dochodzi do rekonstrukcji, nieprawidłowo zwanej „odbudową”; jak to uzasadnił Czesław Krassowski, „rekonstrukcja” polega na „odtworzeniu kształtu budowli” na podstawie materiałów historycznych, natomiast „odbudowa”, odtwarza kształty, „jakie istniały w okresie bezpośrednio poprzedzającym zniszczenie”, np. przed działaniami wojennych, pożarem itp.³⁸. Jednak to właśnie rekonstrukcja – zespołu bądź obiektu, jest bardziej akceptowana przez lokalne społeczności i realizowana przez prywatnych właścicieli terenów zamkowych dla celów użytkowo-funkcjonalnych; przykład realizacji projektu stałego zabezpieczenia ruin zamku w Sochaczewie dowodzi, jak dużo zależy od miejscowych władz i społeczeństwa.

Warto jeszcze podkreślić, że „Karta ochrony historycznych ruin” skupiająca się na konserwacji (jej idei) – tj. na zachowaniu i ochronie autentycznej substancji i różnych wartości

³⁷ „Karta ochrony historycznych ruin” (ICOMOS 2012), [w:] *Ochrona i konserwacja ruin zamkowych – wybrane problemy i przykłady*, red. B. Szmygin, P. Molski, Warszawa-Lublin 2013, s. 185-235, s. 236-237.

³⁸ *Oryginał, replika, kopia*, Materiały III Seminarium Metodologicznego Stowarzyszenia Historyków Sztuki [...], Warszawa 1971, [Czesław Krassowski, *Głos w dyskusji*, s. 194-198.

zabytkowych na podstawie badań, pomija negatywne skutki rekonstrukcji, która jest zawsze „określoną i jednoznaczną interpretacją jej autora i nigdy nie wyczerpuje wieloznacznego i wielowarstwowego sensu pierwotnego dzieła”³⁹, zubaża je i niszczy bezpowrotnie.

W celu wzmocnienia oddziaływania „Karty ochrony historycznych ruin” na rzecz konserwacji ruin i ochrony zespołu terenu zamkowego, proponuję:

- jednoznacznie uzasadnić konieczność wykonania badań historycznych, które są procesem złożonym. Realizowane są w różnych obszarach – poza terenem i w terenie (warto wymienić jakie), niekiedy w długim okresie czasu i przez wielu specjalistów, są kompleksowe i komplementarne; pracami powinna kierować jedna osoba na zlecenie inwestora, która również będzie pełnić nadzór konserwatorski w fazie przygotowania projektu i realizacji;

- wskazać (mimo, że jest to oczywiste, ale pomijane w praktyce) obowiązek zapoznania się z publikacjami i dokumentacją z wcześniejszych badań, oraz respektowania praw autorskich w badaniach i w projektowaniu, należących do dóbr osobistych - dorobku naukowego i zawodowego wykonawców⁴⁰;

- podkreślić, że to od metody⁴¹ i rezultatów w/w badań, zależy możliwie pełne odtworzenie procesu budowlanego zamku i jego architektury, odczytanie i zadokumentowanie najważniejszych wartości historycznych (m.in. substancji zabytkowej), przemian struktury i układu przestrzennego i wartości artystycznych (kompozycji i wystroju wewnątrz i zewnątrz) oraz ich ochrony i zachowania w projekcie i realizacji;

- przedstawić rekonstrukcję (błędnie określaną jako „odbudowę”, która jest rozumiana pozytywnie, najczęściej jako uporządkowanie niezbyt atrakcyjnych ruin – „miejsca zaniedbanego”), jako zespół, który utracił bezpowrotnie wartości historyczne, zachowane dotąd nie tylko w reliktach murów, ale i w terenie;

Jak wiadomo, w Polsce przez lata wypracowywano metodę badań i konserwacji ruin, które obecnie należy rozwijać stosując współczesne narzędzia, metody, technologie i standardy⁴² w projektach stałego zabezpieczenia ruin i zagospodarowanie terenu do współczesnych funkcji.

³⁹ tamże: Piwocki Ksawery, *O substancji zabytkowej*, s. 95.

⁴⁰ Dokumentacja z badań i projektów znajduje się w zbiorach różnych instytucji; z okresu międzywojennego mat. TONZP w IS PAN i z badań w ZAP WA PW, a po wojnie także na Politechnice Krakowskiej, Wrocławskiej i Gdańskiej, na Uniwersytecie w Toruniu, w Zespole Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW, w Pracowniach Konserwacji Zabytków we wszystkich oddziałach (przede wszystkim w Krakowie); w licznych publikacjach.

⁴¹ L. Kajzer, *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1986; Brykowska M., *Metody pomiarów i badań ...* (przypis 13); Tajchman Jan, *Na czym polega metoda ochrony, konserwacji i zagospodarowania ruin zamkowych*, [w:] *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, red. B. Szmygin, P. Molski, Politechnika Lubelska. PKN ICOMOS, Warszawa-Lublin 2012, s. 9-25.

⁴² M. Kędzierski, R. Zapłata, A. Fryśkowska, M. Wilińska, P. Deliś, *Metody teledetekcyjne i fotogrametryczne w ochronie, konserwacji i inwentaryzacji zamków w ruinie*, [w:] *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, red. B. Szmygin, P. Molski, Warszawa-Lublin 2012, s. 139-146.

